

Jan FABRY

ORCID: 0000-0003-0692-0732

Univerzita Palackého v Olomouci

De geest van Humboldt in Stechers kritiek op de Vlaamse Beweging

Abstract

At a young age, Flemish intellectual Jean Stecher (1820–1909) was admitted to a stay as an exchange student in Paris where he familiarised himself with Humboldt's philosophy of language. Back in Belgium, Stecher published his reflections on this philosophy of language, and Wilhelm von Humboldt's ideas were never absent when philosophising and discussing linguistic issues. The intellectual life in Flanders from 1830 onwards focused mainly on the struggle for the recognition of the Flemish language and improving the social, economic and cultural status of the Flemish (i.e. Dutch-speaking) citizens. Stecher criticised the politico-linguistic treatment of language by several prominent members of the Flemish Movement. These considerations – as well as his own position – can be interpreted in the context of Humboldt's philosophy of language. This article describes to what extent Humboldt's theory of language influenced Stecher's attitude towards the Flemish Movement.

Keywords: Stecher, Humboldt, Flemish Movement, philosophy of language, language politics, emancipation.

1. Inleiding

Het Congres van Wenen in 1815 herenigde het huidige België en Nederland in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden met Willem I als monarch. Hoewel zijn taalpolitiek erop was gericht het gebruik van het Nederlands in de Belgische provincies te stimuleren – één volk, één taal –, kon hij geen dam opwerpen tegen de toenemende invloed van het Frans in Vlaanderen. Na een periode van slechts vijftien jaar maakte de Belgische Revolutie in 1830 een einde aan het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. De grondwet van de nieuwe monarchie België voorzag, althans op papier, in de vrijheid van taal. In de praktijk was Frans echter de dominante taal, ten nadele van het Nederlands. De sociale, economische, politieke

en culturele situatie van de Vlamingen en van het Nederlands verbeterde in het eerste decennium van België nauwelijks, en het is onmogelijk om de totstandkoming van de Vlaamse Beweging los van deze evolutie te zien. De ‘Vlaamse Beweging’ is een paraplubegrip voor een volksbeweging die mensen met verschillende politieke strekkingen en diverse professionele achtergronden wil verenigen met als doel de emancipatie van de Vlaming en zijn taal, ongeacht de profielen van haar voorstanders. Om dit doel, ook wel de Vlaamse zaak genoemd, te realiseren is de taal (eigenlijk ‘de volkstaal’) een onontbeerlijk instrument.

De Vlaamse Beweging probeerde het gebruik van het Nederlands aan te moedigen door de publicatie van onder andere tijdschriften en boeken. Het bekendste boek uit de beginperiode van de Vlaamse Beweging is *De Leeuw van Vlaenderen* van de schrijver en taalminnaar Hendrik Conscience (1812–1883) dat verscheen in 1838 en een relaas geeft van de Guldensporenslag in 1302. Onder invloed van de romantische tijdsgeest leefde tevens de interesse voor het Nederlands uit de Middeleeuwen op. Een voorbeeld hiervan is de hertaling uit het Middelnederlands van *Van den vos Reynaerde* in 1834 door de katholiek met liberale sympathieën Jan Frans Willems (1793–1846), die ook wordt gezien als de geestelijk vader van de Vlaamse Beweging en met zowel katholieke als liberale Vlamingen goede contacten onderhield. Er was sprake van een literaire ‘renaissance’ maar deze straalde evenwel niet af op de situatie van het Nederlands die vooralsnog precair bleef: Vlamingen dienden nog steeds te ijveren voor de erkenning van hun taal in het publieke leven, ondanks de wettelijk voorgeschreven vrijheid van taal. De politieke context daarentegen was vanaf 1840 onderhevig aan verandering als gevolg van het groeiende wantrouwen tussen katholieke en liberale politici, een evolutie waarmee ook de meest prominente vertegenwoordigers van de Vlaamse Beweging werden geconfronteerd. Zo werd Jan Frans Willems door de superior van het Klein Seminarie van Mechelen Jan-Baptist van Hemel (1758–1866) overtuigd om zijn hertaling van *Van den vos Reynaerde* te zuiveren van erotische passages en verwijzingen naar de katholieke kerk aan te passen zodat deze in het Nederlandstalig onderwijs kon gebruikt worden. Vervolgens bezweek ook Conscience, mede uit commerciële motieven, onder de druk van van Hemel om sommige delen in *De Leeuw van Vlaenderen* weg te laten, zoals het te politieke en polemische voorwoord, en andere dan weer aan te passen. Conscience zou zich tijdens de rest van zijn leven moeten verdedigen voor deze actie en ook de liberaal Jean Stecher hekelde deze zelfcensuur die hij eerder zag als een kniebuiging voor de katholieken.¹ De groeiende discrepantie tussen gematigde katholieken (o.a.

¹ Hoewel Stecher kritisch was voor de eerder gepubliceerde werken van Conscience, strooide hij in zijn recensie over *Boerenkryg*, gepubliceerd in het jaar 1853, in het Franstalige liberale dagblad *Le Messenger de Gand* in datzelfde jaar met lof. Hij was zodanig onder de indruk van het werk dat hij enkele maanden na de publicatie zijn vertaling had afgewerkt met als titel *La Guerre des Paysans*.

Jan Frans Willems en Conscience), diepgelovige katholieken (o.a. Jan Baptist David (1801–1866) en liberalen (o.a. Stecher en diens vriend Pieter Frans Van Kerckhoven (1818–1857)) kenmerkt ook Stechers houding ten opzichte van de Vlaamse Beweging en haar (taal)politiek.

2. Stecher tot en met 1847

Jean Stecher² werd geboren in 1820 te Gent waar zich de eerste dertig jaren van zijn leven afspeelden. In die tijdspanne kwam reeds zijn passie voor talen bovendrijven: hij wijdde zich aan de studie van onder meer het Frans en het Latijn. De pientere jongeman schreef zich vervolgens in als student aan de universiteit van zijn geboortestad waar hij zijn studie filosofie en letteren voltooide. Eén van de professoren van Stecher die een diepe en langdurige invloed op zijn vorming heeft uitgeoefend was de Franse filosoof François Huet (1814–1869). Huet verschafte Stecher toegang tot het liberale gedachtengoed³ en introduceerde zijn pupil tijdens diens studententijd bij andere veelbelovende studenten en een aantal professoren.

Vrijwel onmiddellijk na het behalen van zijn titel als doctor in de filosofie in 1841 doceert Stecher Franse literatuur en Belgische geschiedenis aan zijn *alma mater*. In het academiejaar 1845–1846 vertoeft Stecher in Parijs, waar hij zich toelegt op taalkunde, een wetenschapsdomein dat hem sinds zijn studententijd begeesterde en waarvan hij vond dat het in België werd verwaarloosd. Aan de *Parijse École spéciale des langues orientales* leert Stecher het werk van Wilhelm von Humboldt (1767–1835) kennen dankzij de colleges van de Duitse professor Frederick Louis Otto Roehrig (1819–1908). Eenmaal terug in Gent schrijft Stecher een opzienbarend artikel over de Vlaamse Beweging “waarin [op dat moment – JF] vooral literatoren en taalminnaars op een vrij romantische manier en zonder populaire aanhang ijverden voor het goede recht van de Vlamingen hun moedertaal te gebruiken en die gerespecteerd te weten” (Willemys 213).

² Er loopt een interessante parallel tussen Conscience en Stecher: beiden hadden een Vlaamse moeder en een buitenlandse vader. De vader van Conscience zag het licht in het Franse Besançon, terwijl de vader van Stecher Duitse wortels had: hij was afkomstig uit het groothertogdom Saksen-Weimar. Deze buitenlandse origine belette Stecher en Conscience niet te ijveren voor de Vlaamse zaak, integendeel: beiden waren vurig patriottisch-Vlaams, weliswaar in een uitgesproken Belgische politieke context.

³ Naar aanleiding van het enthousiasme van (de groep rond) Huet voor de liberale Revolutie van 1848 in Frankrijk, besloten enkele flaminganten, met Serrure in de rol van voortrekker, om, als soort van repesaille, “enkele ramen in te gooien bij het huis van Huet” (Fredericq 460).

3. “Le Mouvement flamand”

“Le Mouvement flamand” is de titel van twee lijvige artikels die verschenen in de eerste editie van *La Flandre libérale* in 1847, een tijdschrift dat Stecher en enkele van zijn vrienden uitgaven om het liberale gedachtegoed te verspreiden en dat uitsluitend gepubliceerd werd in het Frans, omdat “de Franse taal reeds sinds lang het orgaan van het intellectuele leven in ons land is” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 197). Desalniettemin beseften de redacteurs dat, om de Vlaming kennis te laten maken met het liberale gedachtegoed, “Vlaams een efficiëntere manier zou zijn geweest” (Swiggers 344). Stecher begint zijn essay met een relaas van de Vlaamse provincies en hun bevolking door de eeuwen heen. Als startpunt kiest hij de 11^e eeuw, waarna hij, via de religieuze oorlogen in de 16^e eeuw en de Spaanse tijd, zich concentreert op het jonge koninkrijk België, met speciale aandacht voor Vlaanderen, zijn burgers en zijn taal. Stecher onderwerpt de taalpolitiek van de Vlaamse Beweging aan een strenge analyse tot en met het jaar 1847, het jaar van publicatie van zijn artikel. Zijn verwijten, “waarvan er zelfs enkele aan het adres van Willems zijn te noteren” (Fredericq 451), kunnen worden opgedeeld in zes onlosmakelijk verbonden thema’s: de eenzijdige focus op het verleden, het literaire taalgebruik van de publicaties, de exclusiviteit van de beweging, de onverschilligheid van de Vlaming, de openlijk anti-Franse opvattingen en het gebrek aan vrijheid en vooruitgang.

Net zoals de Duitse romantici hun glorieuze verleden ophemelden, publiceerden ook de Vlaamse schrijvers en taalminnaars herinneringen aan het roemrijke Vlaamse verleden, terwijl het, volgens Stecher, beter zou zijn om de aandacht te verleggen: “in plaats van ons uit te putten in het aanwakkeren van as die nooit zal afkoelen, hadden we ons beter wat meer bezig kunnen houden met het heden en de toekomst, en wat minder met het verleden” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 97). Daarenboven constateerde Stecher dat de interesse van de modale Vlaming voor het verleden eerder gering was, en dat, indien er toch sprake was van enige vorm van enthousiasme, dit zeker geen duurzaam karakter had: “de harmonie van de taal van zijn voorvaders had hem een ogenblik geboeid, en toen zag men dat hij zijn hoofd droevig schudde” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 91). Om het volk te motiveren voor de Vlaamse zaak, was er bijgevolg nood aan herbronning en aan een herpositionering van de strategie van de Vlaamse Beweging.

De gehanteerde strategie faalde volgens Stecher ook op het niveau van de taal. Stecher beweerde zelfs dat de wetenschappelijke werken van Jan Frans Willems meer gelezen werden in Nederland⁴ dan in Vlaanderen. Dit was volgens Stecher het gevolg van het taalgebruik in de gepubliceerde werken, die nauwelijks

⁴ Mede dankzij de Bijbelcultuur in Nederland werd er meer gelezen dan in Vlaanderen, waar we, op dat moment, nog niet konden spreken van een ware leescultuur.

tot niet leesbaar en/of verstaanbaar waren voor de gemiddelde Vlaamse burger.⁵ De Vlaming wilde in zijn moedertaal taal aangesproken worden, en niet in een taal die hij niet kende en die hij niet gebruikte in het dagelijkse leven: “ik hoopte dat iemand naar me toe zou komen en met me zou praten in mijn eigen taal” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 91). Kortom: het publiek bleef beperkt en het enthousiasme dat de Vlaamse Beweging genereerde bleef vooralsnog miniem. Stecher was er nochtans van overtuigd dat de Vlaamse Beweging noodzakelijk was en potentieel had, maar de strategie ervan kon op weinig begrip rekenen: “de onderneming was beperkt in opzet. Er leek weinig twijfel over te bestaan dat de Nederlandse taal, om aan kracht te winnen, opnieuw moest worden ingebed in het volk, in zijn behoefte aan intellectuele emancipatie” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 97). De focus diende verlegd te worden naar het gewone volk in de volkstaal, terwijl met enkel aandacht voor een relikwie uit het verleden net het tegenovergestelde werd bereikt.

Het exclusieve karakter van de Vlaamse Beweging en het taalgebruik van haar schrijvers stond een popularisering van de Vlaamse Beweging in de weg. Dit leidde bij de Vlaamse burger tot onverschilligheid jegens de Vlaamse zaak: “ik storf van intellectuele verveling, maar ik wil niet sterven; ik wacht op het brood der intelligentie: ook ik wil iets begrijpen van het lot van het land: (...) Men geeft mij rammelaars die zelfs mijn kinderen niet zouden bekoren: is dit de reden waarom ik geleden en gevochten heb?” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 91). De apathie van de Vlaming voor zijn taal resulteerde in de zoektocht naar een ander instrument om zich uit te drukken. Lang zou de Vlaming niet moeten zoeken want er was een taal die zich in het midden van de 19^e eeuw over heel Europa verspreidde onder de elite, met name het Frans.

Stecher alludeerde op een van de verstrekkende gevolgen die de afkeer van de Vlaming voor het Nederlands zou kunnen hebben: “het volk bloosde om zijn oude taal, en de bewondering, een gevoel dat voor het volk een onbedwingbare behoefte is, was geheel gericht op de Franse taal” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 91). Het Vlaamse volk zou zijn taal verloochenen en zodoende droomden “boeren, arbeiders, ook bourgeoisie, (...) voor hun kinderen niet van een opvoeding op de Franse leest geschoeid, maar van een opvoeding door middel van het Frans” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 91). De keuze voor het ‘liberale’ Frans als cultuurtaal in Vlaanderen was onaanvaardbaar voor de overwegend katholieke Vlaamse Bewe-

⁵ Een studie van Ruwet toont aan dat de graad van analfabetisme voor het eerst werd becijferd in het jaar 1866. Enkele kanttekeningen dienen bij deze eerder ruwe schets te worden gemaakt: de bevraging omvatte de gehele Belgische bevolking, en dus ook kinderen jonger dan zeven jaar; verder kunnen ook vragen worden gesteld bij de methode van het onderzoek uit 1866 (de onderzoekers gingen louter af op de verklaring van de bevrageden, zonder een test af te nemen). Dit onderzoek toonde aan dat de graad van het analfabetisme in België in het jaar 1866 op maar liefst 53% lag, maar geeft dus eerder een indicatie dan een feitelijkheid (Ruwet 15).

ging, die “in haar verdediging van de moedertaal, alles de rug (toekeerde) wat uit Frankrijk kwam, uit haat tegen het Frans en de Fransen” (Swiggers 343). Ondanks deze bekrompen attitude erkenden veel Vlamingen het Frans als “de taal van de vrijheid, het orgaan van het politieke leven” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 90). Ook Stecher beschouwde Frankrijk als het gidsland, het land dat vooruitgang en emancipatie uitademende, en hij wilde dat ook zijn Vlaamse medeburgers van deze ontwikkeling konden genieten.

Om de sociale ladder te beklimmen, diende men Frans te leren. Stecher beseftte desalniettemin dat er veel Vlamingen zijn “die gemakkelijker toegang kunnen vinden met de tijdsgeest door middel van het Vlaams, dan door middel van het Frans” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 195). De ontvoogding van de Vlaming, met behulp van het Nederlands als cultuurtaal in Vlaanderen, was voor hem de kern van de Vlaamse zaak. Dit doel is “wezenlijk democratisch, en is slechts één kant van het grote liberale vraagstuk, de emancipatie van allen” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 195). Maar net door het conservatieve en veelal katholieke karakter van de leiders van de Vlaamse Beweging en hun vijandigheid ten opzichte van alles wat met het Frans geassocieerd kon worden, sloten ze zichzelf uit “van vooruitgang en beschaving, terwijl de Vlamingen onderwijs en emancipatie eisten” (Swiggers 343). De ouderwetse taalpolitiek van de Vlaamse Beweging kon bij de liberaal Stecher op weinig begrip rekenen.

Het mag niet verwonderen dat er vanuit de Vlaamse Beweging kritiek kwam op het artikel van Stecher. Stecher viseerde in zijn artikel hoofdzakelijk de stichters van het Vlaemsch Gezelschap, een culturele en politieke kring in Gent, die zich in eerste instantie rond Jan Frans Willems vormde en waarvan de organisatie na diens dood in 1846 in handen kwam van de huisarts Ferdinand Augustijn Snellaert (1803–1872). Hoewel deze vereniging een gematigd politiek karakter had, voelde ze zich desondanks aangevallen door Stecher, zoals duidelijk blijkt uit het artikel “Een woord aen de *Flandre Libérale*” in de zestiende editie van *De Eendragt* op zondag 2 januari 1848, het persorgaan van het Vlaemsch Gezelschap. Daar waar Stecher de Vlaamse Beweging als een liberale, democratische en politieke beweging concipieerde, beschouwde het Vlaemsch Gezelschap de Vlaamse Beweging als “een nationaliteitstryd, een vraagpunt van het bestaan, of niet bestaan des nederduitschen volksstams, eene kalme wedereisching onzer regten als Nederduitschers, en geenszins als eene opruijing tegen Orde en Staet” (*De Eendragt* 1848). Dit laatste is een verwijzing naar de sympathieën van Stecher en (bij uitbreiding de redactie van *La Flandre libérale*) voor de Franse Revolutie waarvan de ideeën door veel kopstukken van de Vlaamse Beweging met argusogen werden bekeken, onder andere de omverwerping van de monarchie⁶ en het anti-religieuze karakter ervan.

⁶ Zowel Leopold I als Leopold II onderhielden goede contacten met de leiders van de Vlaamse Beweging en waren de Vlaamse zaak genegen.

Stecher uitte niet enkel kritiek, maar reikte in datzelfde artikel ook verschillende oplossingen aan die de ontvoogding van de Vlaming konden bespoedigen. Zijn argumentatie kan worden beschouwd als zijn persoonlijke visie op taal, een taalpolitiek die elementen bevat die haaks stonden op de toenmalige positie van de Vlaamse Beweging, maar die tevens gelijkenissen en gedeelde bekommernissen vertoont.

4. Stechers taalpolitiek

Het lot van de Vlaming en het Nederlands kon volgens Stecher enkel verbeterd worden indien de veeleer katholieke Vlaamse Beweging zich openstelde voor het liberalisme en de ideeën ervan zou populariseren onder de Vlaamse burgers. Stecher verwijst in zijn artikel regelmatig – en met de nodige goedkeuring – naar de omverwerping van de monarchie in Frankrijk en het nieuwe ideaal van de democratie dat hieruit voortvloeide. Stechers taalvisie, die nauw samenhang met zijn politiek-ideologische overtuiging, werd sterk beïnvloed door de woelige periode op het einde van het achttiende-eeuwse Frankrijk.

4.1. De traditie van 1789 en de Vlaamse Beweging

De Franse Revolutie in 1789 was een katalysator voor een politieke en sociale omwenteling op grote schaal. De gevolgen hiervan beperkten zich niet enkel tot Frankrijk: ook in België was er een voedingsbodem voor de liberale ideeën van emancipatie en vooruitgang die voortvloeiden uit de Revolutie. Zo sprak Stecher, en bij uitbreiding zijn vriendengroep die het tijdschrift *La Flandre libérale* uitgaf, zijn grote bewondering uit voor Frankrijk “dat zich voor de wereld openstelde en als haar baken diende” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 194). Het was, aldus Stecher, niet alleen wenselijk maar ook noodzakelijk om zich aan te sluiten bij “de grote en brede weg, die van de democratische impuls, van de geest van vooruitgang” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 216).

De vruchteloze pogingen van de Vlaamse Beweging om de Vlaming warm te maken voor de eigen zaak sterkten Stecher alleen maar in zijn taalpolitieke opvattingen. Stecher wilde dat het Nederlands, net zoals het Frans, een metamorfose zou ondergaan: “gevoed door het democratisch sap, zou de Vlaamse taal, nu een instrument van vooruitgang, zijn deel hebben aan de grote taak van de mensheid” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 213). In de korte maar vlamme reactie van *De Eendragt* op Stechers artikel werd duidelijk dat voor de toenmalige leiders van de Vlaamse Beweging, zijnde de meest vooraanstaande leden van het Vlaemsch Gezelschap, de Vlaamse zaak veeleer een nationale strijd is dan een democratische strijd. Het is om die reden dat zij allerminst akkoord waren “dat elk

vlaemsch letterkundige zyne keel heesch schreeuwe om den lof van de fransche omwenteling en welligt ook der heilige guillotine en van den vergoden (!) Robespierre, enz., enz., uit te bazuinen” (*De Eendragt* 1848). Stecher ging allerminst akkoord met de volgens hem bekrompen attitude van de Vlaamse Beweging en haar “oorlog tegen de Franse taal [en] tegen alle ideeën die uit Frankrijk tot ons kwamen” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 200) die veroorzaakte dat alle dynamiek aan de Nederlandse taalevolutie onttrokken werd.

4.2. De Tael is Gansch het Volk

In 1836 werd te Gent de vereniging “De Tael is Gansch het Volk” boven de doopvont gehouden. De naam van deze vereniging, die in 1882 werd omgedoopt tot het Willemsfonds, diende als adagium voor tal van vooraanstaande leden van de Vlaamse Beweging in de eerste decennia van België. De stichters van de Vlaamse Beweging, met Jan Frans Willems als belangrijkste vertegenwoordiger, waren ervan overtuigd dat “taal een volk kon maken of doen herrijzen” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 94). De groep rond Stecher meende dat de politieke lijn van de Vlaamse Beweging er op die manier voor zorgde dat, als de taal het volk is, “iedereen die in het Frans schreef, als vijand van het vaderland moest worden beschouwd” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 94–95). Het is de taal die de nationaliteit vormt en zodoende, aldus Stecher, zou de Vlaamse Beweging aansturen op “het splitsen van België in twee nationaliteiten die in het beste geval van elkaar vervreemd zijn en in het slechtste geval elkaar als vijanden zien” (Stecher 98). Deze zogezegde separatistische tendens, die in 1847 reeds werd weerlegd in het officieuze pamflet van de Vlaamse Beweging met als titel “Vlaamsche Beweging. Verklaring van grondbeginselen, door de verdedigers der nederduitsche volksregten aen hunne landgenooten gegeven”,⁷ kon dus op weinig begrip rekenen bij de redactie van *La Flandre libérale*, die “categorisch de leuze van de Vlaamse schrijvers verwierp” (Swiggers 354). Stecher botste dus voornamelijk met de interpretatie van het ‘natie’-concept van de Vlaamse Beweging, er zelf van overtuigd dat “de keuze van de taal bij de ontwikkeling van de grondgedachte (van een natie) (...) willekeurig (was), omdat het beginsel zelf de nationaliteit vormde” (Swiggers 354). Vanuit die optiek herformuleerde Stecher de leuze van de Vlaamse Beweging: “het zijn de mensen die een taal maken of doen herleven. (Willems) had het effect voor de oorzaak genomen” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 94). Het Vlaamse volk moest met andere woorden verleid worden door zijn moedertaal, een cruciale opdracht voor de Vlaamse schrijvers en dichters.

⁷ “De vyanden der vlaemsche beweging spreken over onze strekking, als of wy eene scheuring in België wilden verwekken. Niets is meer beneven de waarheid” (“Vlaamsche Beweging” 6).

4.3. De Vlaamse literatuur

Dat literatuur belangrijk was voor de ontwikkeling van het volk is een element waarover zowel de katholieken als de liberalen het volmondig eens waren. De manier waarop dit moest bewerkstelligd worden, was echter stof tot discussie. Zoals reeds aangegeven wilde Stecher met het Nederlands de liberale weg van de sociale en politieke vooruitgang bewandelen. Dit pad bestond erin het Nederlands een nieuw elan te geven door “zich terug te trekken in zichzelf, zich te hechten aan de mensen voor wie men de schrijfpdracht had aangenomen, hun instincten in vraag te stellen en hen wakker te schudden door tot hun hart en verbeelding te spreken” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 98). Enkel op die manier “zou de Vlaamse literatuur (...) een geweldige hefboom van beschaving worden, en men zou dan niet om lezers moeten bedelen en belachelijke verwijten moeten verspreiden tegen een publiek dat men niet kan aantrekken” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 213). Dit was “de sociale opdracht van de Vlaamse literatuur” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 196) waarvan de schrijvers op dat moment eerder “missionarissen zonder ideeën” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 216) waren dan vurige voorvechters van een volk. De taak van de schrijvers bestond erin de harten van de Vlaming te veroveren in een taal die hen aansprak en over een thema dat hen langdurig kon bekoren. Stecher, die tijdens zijn leven meermaals het belang van een nationale letterkunde onderstreepte, verwachtte dat schrijvers zich meer zouden toespitsen op het heden of de toekomst in plaats van verhalen uit het verleden op te rakelen. Enkel op die manier kon het ‘oubollige’ Vlaams vervellen tot een dynamisch orgaan, en kon het Vlaams uitgroeien tot een waardige cultuurtaal, op dezelfde intellectuele hoogte als het Frans.

5. Stecher en Humboldt

De taal(politieke) visie van Stecher werd niet alleen beïnvloed door de (liberale) kringen waarin hij zich begaf tijdens zijn studentenperiode en later als docent aan de universiteit van Gent. Een cruciaal moment in Stechers leven dat bepalend was voor zijn kijk op de Vlaamse Beweging was zijn kennismaking met de Duitse professor Roehrig, die hem introduceerde in het humboldtiaanse denken. Roehrig bracht Stecher voornamelijk de taaldoctrines van Wilhelm von Humboldt (1767–1835) bij, maar Humboldts aandacht beperkte zich niet enkel tot taal, ook antropologie en filosofie behoorden tot zijn interesses. Voor dit artikel gaan we dieper in op twee facetten van Humboldts brede intellectuele spectrum die, direct en indirect, Stechers leven hebben beïnvloed: politiek en taalkunde.

5.1. Humboldts invloed als politicus

Net als Stecher was Humboldt een overtuigd liberaal, getuige zijn in 1792 gepubliceerde *Ideen zu einem Versuch, die Gränzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen*, waarin hij stelt dat de reikwijdte en de rol van de staat zich moet beperken tot het garanderen van de veiligheid van zijn burgers tegen zichzelf en tegen buitenlandse vijanden⁸ en waarin hij stelt dat “het ware doel van de mens (...) de hoogste en meest evenredige vorming van de bundeling van zijn krachten tot een geheel (is)” (Humboldt, *Gesammelte Schriften*, 1903) – vorming of onderwijs als drijvende kracht voor de samenlevingsopbouw. Dit essay, dat als inspiratiebron diende voor John Stuart Mills’ (1806–1873) *On Liberty*, en waarnaar volgens Donatella Di Cesare (1956) nog vaak gerefereerd wordt als zijnde de “‘Magna Charta’ van het Duitse liberalisme” (Humboldt, *Über die Verschiedenheit* 449), schreef Humboldt reeds op vijftientigjarige leeftijd. Humboldts aanwezigheid in Parijs⁹ in 1789 tijdens de Franse Revolutie heeft zonder twijfel bijgedragen tot de vorming van zijn politieke visie die hij publiceerde in dit omvangrijke essay. In de Franse hoofdstad droegen de aanhangers van de revolutie de woorden *liberté*, *égalité* en *fraternité* hoog in het vaandel, ideeën die ook Humboldt begroette, net als de afschaffing van het feodale systeem. Hoewel Humboldt zich gesterkt voelde in zijn liberale overtuiging “was hij niet blind voor de schaduwzijde van de revolutie” (Geier 107), met name het geweld dat ermee gepaard ging. Stecher zat op dezelfde golflengte als zijn taalkundige vader: ook hij juichte de revolutie meermaals toe in zijn artikel over de Vlaamse Beweging en verweet de revolutionaire leiders zinloos geweld te tolereren. Tegelijk bekritiseerde Stecher de leiders van de Vlaamse beweging die wegkeken van de grondbeginselen die uit Frankrijk kwamen overwaaien: de ideeën van emancipatie, liberalisme en democratie.

De meest invloedrijke en duurzame hervorming van Humboldt op het nationale politieke toneel verwezenlijkte hij in zijn zestien maanden durende functie als ‘Direktor der Sektion für Kultus und öffentlichen Unterricht im Innenministerium’ tussen de jaren 1809 en 1810, toen hij de stuwende kracht was achter de reorganisatie van de Duitse onderwijswereld, een model dat later ook in andere landen werd overgenomen en dat anno 2021 nog gehanteerd wordt in Duitsland. Een van zijn meest opzienbarende realisaties tijdens deze ambtsperiode was de oprichting in 1809 van de *Universität zu Berlin*, die in 1949 naar hem en zijn broer, de natuurvorser Alexander von Humboldt (1769–1859) is vernoemd. De universiteit als onderwijsinstelling was een onderdeel van Wilhelm von Humboldt’s *Bildungstheorie* waarbij de schoolse opleiding bestaat uit *Elementarunterricht*, *Schulunterricht*

⁸ In dit essay speelt taal geen enkele rol van betekenis.

⁹ De reis van Humboldt en zijn gezelschap naar Parijs loopt via België: in Spa, maar “ook in Brussel (...) bevredigt Humboldt zijn lichamelijke en zinnelijke lusten” (Geier 113).

en *Universitätsunterricht* en waarbij de begrippen *Einsamkeit* en *Freiheit* voor Humboldt symbool staan voor het hoogtepunt van de universitaire scholing. Eerstgenoemd principe is van belang omdat ieder individu zichzelf moet opvoeden en zijn persoonlijkheid voor zichzelf moet ontwikkelen; het laatstgenoemde principe betekent dat ieder individu zich op zijn eigen kracht en zonder externe druk moet ontplooien. Ook de focus op taal – een gedegen kennis van de Duitse taal was van groot belang voor het welslagen van de studenten –, niet louter als medium voor de overbrenging van kennis maar ook als middel om andere culturen grondiger te leren kennen, ontbrak niet in de hervorming van het onderwijssysteem. Kortom, in de ogen van Humboldt diende het onderwijs als katalysator voor een maatschappij die (hoog)opgeleide, vrije en geëmancipeerde burgers voortbrengt.

Zoals reeds vermeld werd het Duitse onderwijssysteem door andere landen, vanaf het einde van de negentiende eeuw, overgenomen en aangepast waar nodig. In België stond het onderwijs in het midden van de negentiende eeuw nog in zijn kinderschoenen, maar in het eerste deel van Stechers artikel “Analyse des doctrines linguistiques de Guillaume de Humboldt”¹⁰ dat verscheen in 1851 in *Le Moniteur de l’Enseignement* en waarin Stecher “de meningen van Schaler en Steinthal (bespreekt), twee Berlijnse professoren die Humboldts theorieën hadden bekritiseerd, en (...) de ideeën van de meester met opmerkelijke breedte en precisie (uiteenzet)” (Fredericq 489), brak hij een lans voor een humboldtiaanse omslag in de studie van talen, die op dat moment in België nauwelijks op een wetenschappelijke manier bestudeerd werden. Stecher oppert dat België een vruchtbare bodem zou zijn voor deze omwenteling “omdat, als we het goed bekijken, het voor ons land, misschien wel meer dan voor enig ander land, belangrijk moet zijn om een einde te maken aan het empirisme dat zo lang, en bijna zonder tegenspraak, heeft geheerst in het onderwijs van talen” (Stecher, “Analyse des doctrines” 2). Stecher meende dat een grondige kennis van de landstalen zou bijdragen tot de verbetering van de harmonie tussen Walen en Vlamingen.

Voor Stecher was de Belgische taaldiversiteit geen obstakel voor de studie ervan, wel integendeel. Aan het einde van zijn academische carrière in Luik pleitte hij ervoor om ook schriftelijke proeven te implementeren en tijdens een toespraak op 25 december 1872 deed hij in aanwezigheid van Leopold II een oproep om het Nederlands te officialiseren als instructietaal tijdens de lessen Nederlands in Vlaanderen. Zijn toespraak werd enthousiast¹¹ onthaald in Vlaanderen en “zonder overdrijven kan men stellen dat deze opzienbarende toespraak

¹⁰ Dit essay, dat een puur taalkundige uiteenzetting is, kon rekenen op de goedkeuring van Alexander von Humboldt, de broer van Wilhelm, die hem in zijn brief d.d. 20 januari 1852 zijn dank betuigde.

¹¹ Stecher was aangedaan door de steun die zijn toespraak in Vlaanderen had en dan vooral van het liberale Willemsfonds. Tijdens zijn academische carrière in Luik stichtte hij in 1866 de *Société Franklin*, de Luikse tak van het Willemsfonds, waar hij onder meer hielp het Nederlands te propagieren.

het beginpunt was van een grote meningsverschuiving in Vlaanderen, die in 1883 leidde tot de hervorming van het onderwijs van de moedertaal in de Vlaamse scholen” (Fredericq 489). Hoewel Stecher in zijn “Analyse des doctrines linguistiques” België als gidsland zou willen zien voor de humboldtiaanse studie van de taal, verwijst hij in zijn latere werken en toespraken over taalonderwijs nooit rechtstreeks naar Humboldt.

Na enkele diplomatieke missies in het buitenland, beleefde Humboldt het hoogtepunt van zijn politieke carrière “op het Congres van Wenen, dat [hij] in 1814 bijwoonde als gevolmachtigde van Pruisen en plaatsvervanger van Hardenberg” (Geier 272). Humboldt lag dus mee aan de basis van de oprichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en ook na de Belgische Revolutie in 1830 bleef hij de politieke situatie in de Lage Landen, weliswaar vanop een afstand, volgen. Getuige hiervan is een brief uit 1831 aan de Nederlandse diplomaat Godert Baron van der Capellen (1778–1848), die Humboldt had ontmoet op het Weense Congres: “Ik ben bijzonder pijnlijk getroffen door de tegenspoed die Nederland is overkomen” (Humboldt, “Wilhelm von Humboldt an Godert Baron”). In dezelfde brief, geschreven één jaar na de Belgische revolutie, laat Humboldt zich positief uit over het beleid van Willem I tijdens het Verenigd Koninkrijk, maar stelt hij tegelijkertijd dat “de grote massa van de Belgische bevolking de terugkeer wenst naar de oude orde, maar dat deze wens te machteloos is” (Humboldt, “Wilhelm von Humboldt an Godert Baron”).

Bij het schrijven van de brief naar Van der Capellen had Humboldt de politieke arena reeds verlaten. Hevige discussies met kanselier Hardenberg (1750–1822) lagen aan de basis van zijn ontslag als minister in 1819, waarna hij zich terugtrok in het Duitse Tegel en zich verdiepte in de studie van taal. Hoewel de interesse voor de diepere betekenis van taal sinds lange tijd bij Humboldt aanwezig was, kwam deze pas in latere stadia van zijn leven tot volledige ontplooiing, nadat hij zijn politieke overtuiging reeds had uitgebouwd en verfijnd. Net als Humboldt heeft Stecher zich eerst op politiek vlak gevormd en gepositioneerd, alvorens zijn weg te vinden naar (de) taal(kunde).

5.2. Humboldts invloed als taalkundige

De taal filosofische theorie van Humboldt, waarvan de meest complete versie postuum in 1836 werd uitgegeven onder de titel *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, kende de meeste weerklank in Duitsland. Maar ook buiten de Duitse landsgrenzen werd het boek positief onthaald, onder meer in België. Dit was voornamelijk te danken aan Stecher,¹² die in staat was het

¹² Een ander werk van een Belg over Humboldt is *Essai sur l'étude des langues modernes d'après les principes de W. von Humboldt* van Théodore Geselschap.

werk in zijn oorspronkelijke taal te lezen. Na de studie van Humboldts theorie, besloot Stecher een artikel te wijden aan de Vlaamse Beweging. Het doel van Stechers artikel was om de verwezenlijking(en), publicaties en taalpolitiek van de Vlaamse Beweging aan een analyse te onderwerpen. In zijn analyse brengt hij ook verschillende humboldtiaanse concepten ter sprake die de Vlaamse zaak zouden kunnen bespoedigen.

5.2.1. Taal als vormend orgaan

Humboldt beschouwde taal als “het vormende orgaan van de gedachten” (Humboldt, *Über die Verschiedenheit* 180). De grondgedachte van taal als vormend orgaan is de “overeenkomst van het geluid en de gedachte” (Humboldt, *Über die Verschiedenheit* 180–181). Stecher heeft goed begrepen dat Humboldt zich afzette tegen de toenmalige, algemeen aanvaarde aristotelische kijk op de taal. Daar waar in de taal filosofie van Aristoteles denken en taal niet met elkaar verweven waren, was bij Humboldt en later Stecher taal “niet meer louter een middel, noch slechts een instrument” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 190), maar een veel krachtiger medium. In de taal filosofie van Humboldt zijn taal en denken onscheidbaar en bepaalt de taal voor een groot deel het denken; taal vormt in de theorie van Humboldt de link tussen rationaliteit en zinnelijkheid. Of, zoals Stecher het formuleert, bestaat het genie van taal als een vormend organisch gegeven uit de onverbreekelijke verbinding tussen “de kracht van gevoelens en ideeën” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 190), een synthese waarin taal dus onontbeerlijk is. Ook Stecher heeft de gevolgen hiervan goed begrepen: de klanken die we gebruiken “zijn principes en geen loze klanken” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 190). Deze humboldtiaanse principes zijn gebaseerd op de filosofie van de Duitse filosoof Immanuel Kant (1724–1804) volgens wie de verbeelding het “scheppende midden was tussen rationaliteit en zinnelijkheid, waaraan de vorming van het denken te danken is” (Trabant 20).

5.2.2. Wereldbeeld

Een ander sleutelement in Humboldts taal filosofie, tevens een gevolg van zijn opvatting van taal als vormend orgaan, is de these dat de verschillende talen in de wereld unieke wijzen zijn om de wereld voor te stellen. In elke taal ziet Humboldt een uniek wereldbeeld weerspiegeld. Het is de taak van de mens om zich te omringen “met een wereld van geluiden, om de wereld van voorwerpen in zich op te nemen en te verwerken” (Humboldt, *Über die Verschiedenheit* 186). Net omdat dit in iedere taal op verschillende wijze gebeurt, “ligt in elke taal een eigen kijk op de wereld, een eigen wereldbeeld” (Humboldt, *Über die Verschiedenheit* 186). Daarmee ligt Humboldt mee aan de basis van de linguïstische relativiteits-

hypothese die stelt “dat de eigen begripscategorieën van onze taalgemeenschap onze waarneming en ons denken beïnvloeden” (Dirven & Verspoor 155). Zelfs de kleinste dialecten en/of taalgemeenschappen verdienen het bestudeerd te worden, aldus Humboldt, omdat hun wereldbeelden afwijken van de geografisch grotere taal waartoe het dialect behoort. Stecher parafraseert dit humboldtiaanse concept van wereldbeelden, zij het zonder het bij naam te noemen, als volgt: “de ene taal onderscheidt zich van de andere en behoudt haar plaats naast de andere, alleen omdat de mensen die deze taal spreken ideeën bevruchten en principes anders ontwikkelen dan de andere leden van de grote menselijke familie” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 93). Voor Stecher zijn Nederlands en Frans gelijkwaardige talen.

Een gevolg van het concept van deze wereldbeelden is dat “taal (...) als het ware de uiterlijke manifestatie van de ziel van de volkeren (is); hun taal is hun ziel en hun ziel is hun taal; beide concepten zijn innig met elkaar verbonden” (Humboldt, *Über die Verschiedenheit* 171). Voor Humboldt houdt dit echter niet in dat een taal synoniem is voor een staat of een land. Zo zei Humboldt over de situatie bij verschillende stammen van Oudgriekse dialecten, zoals het Eolisch of het Dorisch, dat

geen van deze stammen de andere onderdrukte, maar dat zij allen bloeiden in een zekere gelijkheid van aspiratie, dat geen van de afzonderlijke dialecten van de taal werd gereduceerd tot een louter volksdialect, of verheven tot een hoger algemeen dialect, en dat deze gelijke uitbarsting van eigenaardigheden het sterkst en het beslissendst was juist in de periode van de levendigste en krachtigste vorming van de taal en de natie (Humboldt, *Über die Verschiedenheit* 299).

Als we Humboldts visie vertalen naar het negentiende-eeuwse België, houdt dit in dat zowel het Nederlands als het Frans als authentieke, equivalente talen beschouwd moeten worden, en dat deze taaldiversiteit gekoesterd dient te worden. Stecher, die perfect de twee grootste Belgische landstalen beheerste, zag België als een natie en dus een volwaardige politieke entiteit, en om die reden moeten ook beide talen gecultiveerd worden zodat naast de Walen ook de Vlamingen kunnen genieten van de voordelen van de vooruitgang.

5.2.3. Taal als *Energeia*

Naast het concept van wereldbeelden, wijst Stecher in zijn artikel op de voortdurende evolutie die iedere taal ondergaat. Taal aldus is nooit een afgewerkt product, ze verwisselt voortdurend van gedaante. Omdat ze zich aanpast aan de behoeften van de sprekers is variatie inherent aan elke taal. Daarom is taal “niet een product (*Ergon*), maar een activiteit (*Energeia*). (...) Want het is het eeuwig repetitieve werk van de geest om het gearticuleerde geluid in staat te stellen de gedachte uit te drukken” (Humboldt, *Über die Verschiedenheit* 174). Humboldt spreekt over talen in het algemeen, maar Stecher gaat dieper in op de situatie en

de staat van het Nederlands, dat als het ware gereanimeerd moest worden, waarbij het er vooral om ging “het vergeten idioom aan te grijpen om er een daadkrachtig instrument voor beschavingspropaganda van te maken” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 195). Enkel op die manier kon ervoor gezorgd worden dat “de vitaliteit die van zoveel valse en geleende stimulansen wordt geveerd, wellicht energieker en levendiger dan ooit (zou) terugkeren (naar de taal)” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 213). Dit was het probleem van de Vlaamse schrijvers die “zich hadden beperkt tot protesten zonder echo” (Stecher, “Le Mouvement flamand I” 90). Stecher deed een oproep aan de schrijvers, die de plicht hadden de taal van frisse (weliswaar Franse of Franstalige) ideeën, van nieuwe *Energieia* te voorzien.

5.2.4. Het Frans als het nieuwe Grieks

De antropoloog Humboldt stelde in zijn taal filosofie dat literatuur een belangrijke rol speelde in de ontwikkeling van de taal. Humboldt zelf loofde het Oudgrieks, want, volgens hem lag “in het Griekse gebruik van vormen (...) een meer volwassen intellectuele tendens” (Humboldt, *Über die Verschiedenheit* 304) en kon men “aan grammaticale vormen (...) een grotere lichtheid, soepelheid en aangename charme toeschrijven” (Humboldt, *Über die Verschiedenheit* 305). Dit kwam tot uiting in de kunst: “reeds de Griekse poëzie toont de wijde en vrije vlucht van de geest, die de behoefte aan proza doet ontstaan” (Humboldt, *Über die Verschiedenheit* 310). Het Grieks bereikte haar *moments de gloire* dankzij haar woordkunstenaars die de eerste beschermheren van de taal waren. Maar het Grieks had in het midden van de negentiende eeuw niet meer dezelfde status als in de Oudheid. Het Frans won daarentegen meer en meer aan kracht als de Europese cultuurtaal bij uitstek.

Stecher was overtuigd van de mogelijkheden van het Frans en wilde om die reden dat de Vlaamse schrijvers zich spiegelde aan het voorbeeld van hun zuiderburen. Enkel op die manier zou er sprake kunnen zijn van een geslaagde *renaissance*: “de Vlaamse schrijvers vergaten de ware reden voor een literaire renaissance: zij begrepen niet dat de taal die zij liefhadden alleen maar verafschuwd werd omdat zij niet langer edelmoedige gevoelens en vooruitstrevende ideeën weergaf” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 197). Deze behoefte aan heropleving hing duidelijk samen met zijn politieke vooruitgangsidee, die hij niet terugvond in de Vlaamse letterkunde, omdat “een Vlaamse schrijver de oorzaak van de vooruitgang ontkende” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 202). Stechers verdicht was dan ook hard: blijkbaar waren Vlaamse schrijvers niet in staat “om zo’n prachtig lot te bedenken” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 213). Het was daarom ook niet verwonderlijk dat “de Franse taal al sinds lang het orgaan van het intellectuele leven in ons land geworden is” (Stecher, “Le Mouvement flamand II” 197). De stiefmoederlijke behandeling en verwaarlozing van

het Nederlands door de Vlaamse Beweging had als gevolg dat het Frans dat zij bestreed in toenemende mate aan kracht won, net als elders in Europa.

6. Conclusie

De invloed van Humboldt in zijn hoedanigheid van politicus op België is eerder miniem. De aanwezigheid en het aandeel van Humboldt als gezant van Pruisen tijdens het Congres van Wenen en de oprichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zijn onweerlegbaar, maar een bredere interesse voor België vinden we niet terug in zijn uitvoerige geschriften. De politieke ideeën van Stecher komen in grote mate overeen met die van Humboldt, hetgeen voornamelijk voortvloeit uit hun gezamenlijke sympathie voor de Franse Revolutie in 1789 en hun liberale oriëntatie, met onderwijs en vooruitgang als voornaamste pijlers. Beide pijlers integreerde Stecher in zijn taalvisie, met het onderwijs als motor voor de verspreiding van het Nederlands, en vooruitgang als katalysator voor de liberale invloeden. We kunnen vaststellen dat Stecher zich reeds in zijn artikel in 1847 oriënteert op de taal filosofie van Humboldt, zij het zonder zijn Duitse geestelijke vader bij naam te noemen. Verschillende passages in “Le Mouvement flamand” verwijzen naar humboldtiaanse concepten, die door Stecher veelal worden geparafraseerd en ingepast in de toenmalige situatie van het Nederlands in België. De uitgesproken liberaal Stecher trekt de lijn van Humboldts taaltheorie door en plaatst zichzelf tegenover de eerder conservatieve taalpolitiek van de Vlaamse Beweging, waarvan hij overtuigd was dat ze funest was voor het ontwikkelen van het Nederlands. Stecher wilde de Vlaamse Beweging bevrijden van haar nefaste conservatieve taalpolitiek en wenste het Nederlands te ontwikkelen met nieuwe, liberale ideeën. Deze herwaardering van het Nederlands was nodig om de Vlamingen in staat te stellen deel te hebben aan de vooruitgang die gepaard ging met de Franse Revolutie in 1789, maar geblokkeerd werd door de Vlaamse conservatieve krachten.

De invloed van de liberaal Stecher, als belangrijkste vertegenwoordiger van het humboldtiaanse taaldenken in België, op de taalpolitiek van de Vlaamse Beweging was eerder miniem. Zijn artikel in *La Flandre libérale* werd maar door enkele tijdschriften opgenomen en kort besproken. Of dit een verklaring zou kunnen zijn voor de beperkte invloed van Humboldt op de Vlaamse Beweging, verdient verder onderzoek.

Bibliografie

De Eendragt, veertiendaegsch tydschrift voor Letteren, Kunsten en Wetenschappen, Jaergang 1–2.

Drukkery der Gebroeders Michiels, 1846.

Dirven, René, en Marjolijn Verspoor, redacteuren. *Cognitieve inleiding tot taal en taalwetenschap*.

Acco, 1999.

- Fredericq, Paul. "Notice sur Jean Stecher". *Annuaire de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, vol. 21, 1914, pp. 411–557.
- Geier, Manfred. *Die Brüder Humboldt. Eine Biographie*. Rowohlt Verlag, 2009.
- Ruwet, Joseph, en Yves Wellemans. *L'analphabétisme en Belgique (XVIIIème–XIXème siècles)*. Universiteitsbibliotheek Leuven, 1978.
- Stecher, Jean. *Analyse des doctrines linguistiques de Guillaume de Humboldt*. Typographie d'Ad. Delmée, 1851.
- . "Le Mouvement flamand I". *La Flandre libérale. Revue politique, littéraire et scientifique*, vol. 1, 1847, pp. 81–107.
- . "Le Mouvement flamand II". *La Flandre libérale. Revue politique, littéraire et scientifique*, vol. 1, 1847, pp. 190–217.
- Swiggers, Pierre. "L'antagonisme linguistique en Belgique 1830–1850: tensions et conflits politico-linguistiques". *Changements politiques et statut des langues, Histoire et épistémologie 1780–1945*, geredigeerd door Marie-Christine Kok Escalle en Francine Melka. Rodopi, 2001, pp. 325–370.
- Trabant, Jürgen. *Weltansichten. Wilhelm von Humboldts Sprachprojekt*. C.H. Beck, 2012.
- Vanhecke, Johan. *Voor moedertaal en vaderland. Hendrik Conscience biografie*. Vrijdag, 2021.
- Vlaemse Beweging. Verklaring van grondbeginselen door de verdedigers der nederduitsche volksregten aen hunne landgenooten gegeven*. Drukkery van F. en G. Gyselynck, 1847.
- Von Humboldt, Wilhelm. *Gesammelte Schriften*, 17. Bde., uitgegeven door Albert Leitzmann et al. Behr, 1903–1937.
- . *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, uitgegeven door Donatella Di Cesare. Verlag Ferdinand Schöningh, 1998.
- . "Wilhelm von Humboldt an Godert Baron van der Capellen, nach dem 3. März 1831". *Wilhelm von Humboldt. Sprachwissenschaftliche Korrespondenz*, <https://wvh-briefe.bbaw.de/Brief?id=328>. Geraadpleegd 2 juni 2021.
- Willemyns, Roland. *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden*. Standaard Uitgeverij, 2003.

Errata

Deze bijdrage is tot stand gekomen dankzij het IGA-project FF 2021/003 *The Correspondence of Wilhelm von Humboldt and its link with Belgium and the Netherlands* van de Faculteit Letteren aan de Palacky Universiteit in Olomouc (Tsjechië).